

דוד פישהוף - מכון עד הנה חורף תשע"ט

המסחר בין יהודים לגויים ביריד ומחוצה לו

מבוא

בעבודה זו אנסה לתאר את המסחר בין יהודים לגויים, ביריד המזרח אירופי. מסחר שיש לו מאפיינים מיוחדים לו, כשהיריד קובע מקום לעצמו משום שכל עיסקה המתבצעת בו עשויה להיות חד-פעמית, ללא יחסי מסחר מתמשכים וככזו הצדדים חוששים יותר לרמאות ודורשים ערבויות. גם ביחסי מסחר אחרים בין יהודים לגויים ניתן למצוא מאפיינים ייחודיים, נסיונות לרגולציה ופיקוח מצד המנהיגות הקהילתית או הרבנית, קריאה לאיחוד שורות מול הגויים 'כדי שלא יכלה ממון ישראל ביד גויים', ואמירות המחייבות התנהלות אחרת מטעמים חיצוניים של קידוש השם ומה יאמרו הגויים.

היריד מתואר בספרות ההיסטורית על כל סוגותיה כמקום שהפעילות העיקרית בו היא מסחר, מפגש קלאסי בין מוכרים וקונים. בעלי הסחורות באים בעצמם ליריד, לא מחמיצים אותו בשום פנים כי הוא הזדמנות שאין לה תחליף. הקונים באים אליו כי רק שם הם יכולים לחדש את המלאי, אם הם קמעונאים. כך הוא מתואר בספרות המשלים והפולקלור וכך הוא מתואר בספרות מאוחרת המנסה לעמוד על קנקנו של היריד ולהנכיח את החוויה של המשתתפים בו. יש בו גם התרחשויות אחרות שאינן כלכליות, קרנבל או קרקס נודד, כינוסים של רבנים מעיירות שונות המנצלים את ההזדמנות כדי ללון בעומקה של הלכה ושדכנים המחפשים לעסוק במלאכתו של הבורא הקשה כקריעת ים סוף. אך כל אלו נאספים סביב היריד שעיקרו הוא מסחר וכלכלה. גם בתיאור הספרותי הנדיר של הנובר בספרו יוון מצולה שהוא ככל הנראה המקור היחיד לירידים בני זמנו, התיאור הוא סביב ההתרחשויות האחרות של היריד, אך היריד עצמו הוא 'יומא דשוקא', כלשונו, מקום בו יהודים וגויים קונים ומוכרים סחורות.

ואחר כך נסעו הראש ישיבה עם כל בני ישיבה שלו הבחורים והנערים על היריד שהוא יומא דשוקא.

בקיץ היו נוסעין על היריד זסלב ועל היריד יערסלב, ובחורף על היריד לבוב ועל היריד לובלין, ושם הייתה רשות הבחורים ונערים שילכו ללמוד באיזו ישיבה שירצו ללמוד שם. והיו בכל יריד ויריד כמה מאות ראשי ישיבות וכמה אלפים בחורים וכמה רבבות נערים וסוחרים יהודים, ועכו"ם להבדיל היו כחול הים, כי מסוף העולם ועד סופו היו באים על היריד. ומי שהיה לו בן או בת להתחתן נסע על היריד ושם עשה חיתון, כי כל אחד מצא שם דמיונו וזוגו. ונעשה כמה מאות חיתונים בכל יריד ויריד ולפעמים אלפים

חיתונים, ובני ישראל אנשים ונשים היו הולכין ביריד בבגדי מלכות, כי היו חשובים בעיני מלכות ובעיני העכו"ם. ובני ישראל היו רבים כחול הים, ועכשיו נתמעטו בעוונותינו, השם ירחם עליהם (הנובר, ת"י).

מסמכים היסטוריים אחרים מלמדים אותנו באמצעות מספרים את ההיקפים של הפעילות המסחרית, מספרים שיש לתרגם למקבילות בנות זמננו על מנת להבין את משמעותם על בוריה. כך בספרו של מאהלר (1946) המתבסס בין השאר על מסמכי מכס היסטוריים. אך הדרך העיקרית להבין את פעולות המסחר היא לעיין בחוזי המכירה והקניה, כשקיימים כאלו. לפעמים הם מספרים סיפור יבש, ראובן מכר לשמעון כך וכך עצים. לעתים הם נדיבים יותר ומעניקים לנו הצצה של ממש לזמנים עברו, הסייגים שבעיסקה, התנאים אותם מעמיד המוכר לקונה כתנאי למימוש העיסקה וכדומה. אך גם חוזים אלו מעניקים רק תמונה חלקית משום שהם מספרים את מה שנאמר והוסכם בין הצדדים, לא את כוונותיהם של הקונים שאינם להימלט עם הסחורה ולא לשלם עליה, לא את מקורו של הכסף שהושג בעמל רב כהזדמנות אחרונה לסוחר שמנסה לשקם את בית מסחרו. על אלו ניתן לעמוד לעתים רק מהסכסוכים שהתגלעו לאחר מעשה בין הצדדים, כשכל צד פורס את טענותיו כפי שפרס ביריד את מרכולתו. ההיקף המייגע של חקירה משפטית עשוי להכיל מספיק חומר על מנת לבנות הימנו את סיפור המעשה כמעט כפי שהתרחש בפועל, בדומה לגישה המיקרו היסטורית בספרו של קרלו גינצברג (Ginzburg, 2013).

חולשתם של החוזים ניכרת במובן נוסף, מסמכי התקופה מלמדים כי החוזים מספקים תמונה חלקית מאוד לנעשה בפועל. הדבר נפוץ בפרט במסמכי חכירה, שם תקנות תל"ז מלמדות אותנו כי עיסקאות רבות נסגרות בין אנשי קש, יהודים או גויים. לעתים מי שחפץ להסתתר הוא היהודי שחפץ להיפטר ממיסי הקהילה, לעיתים דווקא הגוי מסתתר מאחורי היהודי, או משום חזותו האמינה, או בגלל שרק הוא רשאי להלוות בריבית ואין לגוי דרך טובה יותר להשקיע את כספו.¹ אינטרסים סותרים גרמו לעתים רבות לחוזה בתוך חוזה, לחוזים בעל פה שנכרתו על סמך חוזים בכתב ולמבנה פירמידלי של מחכיר, חוכר ואריסים, או חוכרי משנה. מבנה המוכר לנו בדרך כלל מהבורסה המודרנית. במקרים הקלאסיים נבנו מבנים כאלו על מנת לפצל את החכירה הגדולה, האורנדה, למספר חכירויות משנה. דרך קלה יותר מהבחינה הטכנית לעשות זאת הייתה לגשת לעיסקה הגדולה בשותפות גלויה, כשהאציל המחכיר חותם מול שותפים. אך לא תמיד היה ניתן לעשות זאת, בפרט לא כשהשותפות הייתה מורכבת מדי ולא משכנעת מספיק. היה צורך ליצור מול המחכיר תחושה של גורם ברור שיש לו יכולת כלכלית מספקת לעמוד בהתחייבויות. לעתים

¹ הפטורים ממכס שניתנו לעתים לגויים ולעתים ליהודים היו סיבה מספקת לשימוש באנשי קש. מאהלר (1946), עמ' 102) מזכיר את תקנת הוועד הליטאי משנת 1628 לפיה סוחרים יהודים ישלמו מחצית מסכום במכס הקבוע לפי החוק, זו סיבה מספקת לשימוש באיש קש יהודי המוביל את סחורתו של גוי. אך שורות ספורות לאחר מכן הוא מציין כי תוצרת מאחוזות הפריצים הייתה פטורה כליל מתשלום מכס, מה שגרם ליהודים להוביל את סחורתיהם יחד עם סחורת בעלי האחוזות. זו כמובן סיבה מספקת ליהודים להשתמש באנשי קש גויים, כמו גם הצורך להיפטר ממיסי הקהילה. מאהלר כותב כי 'אומדנת חלקם של היהודים במסחר החוץ של פולין באותו זמן עולה בהרבה על הידוע מתוך רשימת השמות של מוסרי מודעות המכס'. מהסיבה הזו עצמה, שסוחרים נוצריים הובילו את סחורתיהם של יהודים. הסיבה לאיסור הסרסור והתיווך עשויה להיות פרזואית יותר, זו הייתה תחרות ישירה בשמשי בית הדין שפעלו כמתווכים מטעם הקהילה (מאהלר, עמ' 104).

היה צורך בהתחרות מדומה, שלאמיתו של דבר היו לה הסכמות מאחורי הקלעים והתחרות לא הייתה אלא התחזות בלבד מול הגורם המחכיר.

בחוזים אין אנו רואים אלא את מה שכותביהם חפצו שנראה, פלוני עומד מול פלוני. אפילו במסמכי מכרז והתמחרות, כשישנם מציעים שונים וההצעה הגבוהה ביותר מתקבלת, עיון בספרות השו"ת ובסכסוכים שנתגלעו בעקבות המכרז מלמד על חריגה מכללי ההגבלים העסקיים המודרניים. על תחרות מדומה שנועדה להשלוח את המחכיר שהוא בדרך כלל אציל פולני². על סיכומים מוקדמים שנועדו לשמור על האינטרסים של החוכרים ולהגביל את הסכום המקסימלי של החכירה וכדומה.

כך גם תקנות השוק, ז'אנר שנועד למנוע עוולות נפוצות ולהקדים רפואה למכה, עשויות ללמד אותנו יותר מכל על הנוהג הנפוץ. כשם שתקנות הלכתיות הבאות לסתום פרצה מתרחבת מלמדות אותנו על זלזול פושה באותה הלכה, כך גם תקנות מסחריות ורגולטריות מלמדות אותנו על מצב מתהווה, על חששות שניתן לפרט ועל כאלו שלא ניתן לפרט, כפי שמציינים כותבי תקנות תל"ז (1677):

"מי יכול לכתוב על כל זה, אילו רצינו לכתוב כל הרעה הגדולה הזאת והחורבן הגדול אשר רשעים כאלה גורמים ברשעים לכלל ישראל, היינו נזקקים לגליונות אחדים כדי לכתוב גרם ההיזק גדול"³.

החרם הגדול מיועד אמנם בעיקר לכאלו שחוכרים מן הגויים בלא רשות הקהל, באופן שעלול לגרום כל מיני נזקים ליהודים אחרים או לקהילה כולה, או שמהווה עבירה על החוק ובכך מעמיד את הקהילה כולה בסכנה⁴. אך הוא מתרחב גם לשאר עסקים ושותפויות שהסכנה בהם אינה ברורה ואינה מפורטת בחרם, למעט הדרישה שכל עיסקה מהסוג הזה תקבל עובר לעשייתה רשות

² דוגמה משנים מאוחרות יותר, ניתן למצוא בשו"ת שואל ומשיב, חלק א' סימן יח. 'והנה דרך אגב ארשום כאן מה שהגיעני ביום א' תצא שאלה מבארטשיב מהרבני המופלג מוה' ארי' ליבוש ני' גאטיסמאן במעשה שאירע שאיש אחד ושמו ראובן שמחזיק אוראנדעס בשני כפרים באיזה סקארב זה הרבה שנים ובשנה העברה בחדש אב שהי' לראובן להחזיק עוד הראנדס שלו עד ר"ה הבע"ל כפי הקאנטראקט שלו ושמע שהקמיסער רוצה להשכיר הארנדיס לאיש אחר על ג' שנים לאחר כלות משך שלו כי דחוק הוא למעות ורוצה להשכיר כדי שישלם לו מעות מקודם בעד שנה אחת ופג לבו כי שמע שהרבה קופצים לשכור ע"כ אמר לשמעון שיודע שיש לו יד ושם אצל הקאמיסאהר ואמר לשמעון השתדל אתה ושכור עבורי אותן הארנדיס על ג' שנים ותן בעד שנה שכירות מקודם וגם אתה תהיה באמצע'. וראה גם שו"ת מהרש"ל (סימן ל"ה) אודות סיכום מוקדם על מחיר, 'והנה שלחנו עוד אליהם והתרינו בהם שלא יעליהו בדמים כי אנחנו לא הוספנו על דמיו בעת שקנינו אותו וכדי שלא יכלה ממונם של ישראל בידי גוים ולהרחיק מחלוקות נעשה זאת ונפריז על שלנו שנחזיק אותו יחד דהיינו לכם החציה ולנו החציה השנייה ולא שמעו לדברינו עד שעשו כאשר דימו כמו שהעידו עובדי' ומאיר לוי בפני מהר"י.

³ פנקס ועד ארבע ארצות שמ"א תקכ"ה, (היילפרין, תש"נ) עמוד 148. במקור ביידיש. התרגום לקוח מפנקס קהל טיקטין עמוד 538 (היילפרין, תשנ"ז).

⁴ האיסור על היהודים לחכור את המכס הוטל כבר בסיים בראדום בשנת 1505, ושוב והתחדש לאורך המאה ה-16 בסיימים נוספים. אך המציאות ככל הנראה הייתה חזקה מהתקנות ובשנת 1580 הטיל ועד ארבע ארצות חרם על יהודים שיחכרו את המכס או המטבע בניגוד לחוק. ענינו של חרם תל"ז רחב יותר והוא לא מסתפק בחרם על מי שפועל בניגוד לחוק. הסמ"ע (הרב יהושע פאלק) כותב בתקנות 1590 שהיהודים של פוזן, קראקה ומחוזות אחרים אינם עוסקים בחכירות (מאהלר, עמ' 116).

דווקא מהדיינים של אותו מקום, הבקאים בפרטי העיסקה ויודעים לזהות את הסיכונים השונים העלולים להיות כלולים בה⁵. התקנות מלמדות אותנו שהסיטואציות האפשריות היו רבות ושונות כל כך, עד שהסמכות להכריע בכולן ניתנה באופן בלעדי לדייני המקום המכירים את המקרה על בוריו ויודעים לשפוט אותו כראוי. כפי שכותב הב"ח עשרות שנים קודם לכן (הוא נפטר בשנת ת', 1640, 37 שנים לפני תקנות תל"ז), בתשובה סי' (שו"ת הב"ח ישנות,):

ועוד טעם הגון שבסוף כל תקנות של האורנדיש כתוב ז"ל כלל העולה שאי אפשר לבאר ולפרש כל ענייני חזקת האורנדיש ופרטי' בכתב ואף במה שכתוב בביאור יש לפרש בה פירושי' שונים ועל כן יהיה נדון כל ענייני חזקת האורנדיש על פי הדייני' היושבים למשפט לפי ראות עיניהם ולצורך שעה עכ"ל:

היריד שימש במה גם לעסקים חד פעמיים, בשונה מהחנווני הקבוע של העיירה אותו קשה לרמות כי נזקקים לו גם מחר. ביריד היה ניתן למכור נרות ללא פתילות - למסחר בלבד - כבסיפור המפורסם⁶. עד שהקונה יגלה שהנרות ללא פתילות, המוכר יהיה כבר הרחק מהיריד וצורך כספו בידו. ביריד ניתן למצוא חתנים צעירים שבאו להשקיע את כספי הנדוניה אך הם טרף קל לרמאים⁷. היריד הוא התרחשות מסחרית יוצאת דופן מהבחינה הזו ויש לו קצב משלו. כך שאם אנו מגלים בספרות השו"ת דיון על גוי שברח עם הכסף והשאיר ערב יהודי שטוען שאינו אחראי, יש להניח שזו התרחשות ירידית קלאסית. גם אם לא ניתן להבטיח זאת רק על סמך העובדה שהגוי ברח. ישנה סבירות שמדובר בקשר חד פעמי בין מוכר לקונה, התרחשות שמהווה הזדמנות לנוכלים והתרחשות שגם מסבירה בדיעבד את החשדנות הנלווית לכל עיסקה ואת הצורך בערבויות המבטיחות את קבלת הכסף. כפי שמאהלר (1946, עמ' 100) מתאר, גם בערים שנאסרה כניסת יהודים לתוכן, הוחרגו ימות היריד משאר ימות השנה ויהודים הורשו להיכנס ולסחור בזמן

⁵ גם אם אפשר להבין את הסיכונים הכרוכים בזכינות השונים, בפרט אלו שעלולים להעלות את חמתם של הגויים כפי שכותב הב"ח, 'כי היה הסכנה גדולה מצעקת הגוים ברוב המקומות שהיהודים שולטים ומושלים עליהם ואוחזים בהם כמלכים ושרים' (שו"ת הב"ח ישנות סימן ס"א). הניסוח המורחב בהמשכו של החרם נועד לאסור גם שותפויות ומסחר עם הגוים ללא רשות הקהל, כמעט הכל, ויש צורך להבין את החששות של כותבי החרם מכל מסחר כלשהו עם גוי. כך נכתב שם: 'האנשים אשר מגלין מסתורין של ישראל וגורמים כמה מכשולים. ולא זו בלבד, אף בדברים אחרים, כגון אשר עושים פשוט שותפות עם איזה ערל במשא ומתן או מוכרים לו סחורות במזומנים או בהקפה, ומכשירים אותו להיות סוחר, וסרסרים לגוי בשביל הנאת מועט ומחזיקים ידיהם ומכנינים לו מחיה ומפסידים ישראלים, ועל ידיהם אנו רואים בחוש שהם עולים בעוונותינו הרבים מעלה מעלה'. גם אם מכל דרישה וטענה לבדה נראה כי החשש הוא מנזקים עקיפים העלולים להיגרם ליהודים, הרוח הכללית העולה מהחרם היא ציפיה לסולידריות יהודית, לערבות וללויאליות ליהודים אחרים ולא לעשיית עסקים בשוק החופשי עם הגויים על חשבונם של ישראלים אחר ש'פסיד את פרנסתו כתוצאה מכניסתם של גויים לשוק. ישנה תביעה מוסרית מלווה באיום של ממש על יהודי ש'בשביל הנאת מועט' כלומר למען רווח כספי, יעשה עסקים עם גוי על חשבונם של יהודי אחר.

⁶ לא מצאתי לו כעת מקור. האגדה מספרת על סוחר שקנה ביריד בזמני מלחמה כמות גדולה של נרות וכשהגיע לביתו גילה כי הם לא ראויים לשימוש משום שאין בהם פתילות. כששב ופגש את המוכר הלך על כך ושאל אותו, מה אעשה עם נרות ללא פתילות. השיב לו המוכר, הלא זמן מלחמה עתה, הנרות לא נועדו לשימוש אלא למסחר בלבד.

⁷ גם לסיפור הרווח הזה לא מצאתי מקור עתה, על שני חתנים שקנו זה קרון מלא שופרות וזה קרון מלא קיסמים.

היריד. נקל לתאר מה איפשר מצב זה לרמאים, כשבכלות ימי היריד אין היהודים רשאים להיכנס ליריד ולחזור אחר כספם האבוד.

ערבות של יהודי לגוי

מקרה אחד החוזר על עצמו כמה פעמים בספרות השו"ת, מעלה כמה שאלות על אופי המסחר בין יהודים לגויים. הנושא הוא מחויבותו של יהודי שערב לגוי באופנים שונים. ייתכן שהיו גם מקרים הפוכים של גוי שערב ליהודי, אך הם לא הגיעו לספרות השו"ת מסיבות שונות⁸. הדיון ההלכתי מתנהל בדרך כלל בהיעדרו של הגוי, שברח ולא שילם את שהיה אמור לשלם, כך ששני הצדדים השותפים לו הם יהודים והשאלה היא תוקף הערבות, האם עליה סמך המתחייב ולפיכך הערב חייב וכדומה.

בשו"ת הב"ח הישנות (סימן ל"א) מתואר סכסוך קלאסי מהסוג הזה. ראובן מכר לגוי סחורה, כששמעון ערב לתשלום. עתה תובע ראובן את התשלום משמעון בטענה שהגוי ברח ולא שילם, שמעון מפקפק בטענה וחושד ששמעון קיבל את כספו, אבל הגוי ברח ואין דרך לדעת זאת. נראה כי זו סיטואציה אופיינית ליריד. טענה נוספת של שמעון היא שמלכתחילה ערבותו הייתה פיקטיבית בהסכמה (!) ובמינוחיו של השואל, 'ערב כזבן'. ואכן חלק מהנידון בתשובה הוא האם הוא יכול להישבע שהודיע לראובן מראש שערבותו היא פיקטיבית.

ראובן תובע את שמעון שנעשה לו ערב בעד הגוי שקנה ממנו סחורה סך כך וכך לפרוע בזמן פלוני והגוי ברח ושמעון טוען שמתחלה התרה בישראל שלא יקבלנו לערב כי לא יאמר שיהיה ערב אלא לפני הגוי וא"כ לא נעשיתי אלא ערב כזבן והביא ראובן עד אחד שהיה במעמד כשמכר ראובן הסחורה לגוי ותקע שמעון את כפו לראובן שנעשה ערב בעד הגוי והדיינים פסקו שישבע שמעון שהגיד מתחלה לראובן שלא יהא נעשה אלא ערב כזבן:

טענתו של שמעון היא שראובן מנסה להשיב לו רעה תחת טובה, הסיכום ביניהם היה שערבותו היא פיקציה לעיני הגוי. השאלה המתבקשת היא מה התועלת בפיקציה כזו, הם הרי לא רימו את הגוי (אולי בטיב הסחורה). ייתכן שמצב עניינים בו ראובן מוכר לגוי ללא ערבות וסומך על דברתו הוא מצב חשוד. יש צורך ליצור רושם שראובן לא מתפשר ודורש בטוחות בעד הסחורה. ברור גם ששמעון הערב מכיר את הגוי, אולי אפילו תיווך בעיסקה אם כי דבר זה לא נזכר בשאלה ולכאורה היה אמור להיות מוזכר. מקרה דומה מוזכר כבר בתשובות רש"י והב"ח בוחן את השווה והשונה בין המקרה ההוא למקרה שלפניו ומכריע שהמקרים אינם דומים כיוון שראובן לא היה צריך לסמוך על ערבותו של שמעון, אם נאמר לו שהיא פיקטיבית מתחילה (וזה דבר עליו יש לדון בנפרד, אם ניתן להוכיח שזה הוסכם מראש):

⁸ אם כי יש לציין שחלק מחוקרי התקופה כתבו שהיה מקובל בקרב הגויים ללכת להתדיין לפני בתי הדין היהודיים כשהוויכוח היה בין גוי ליהודי.

וא"כ בנ"ד נמי היה פטור שמעון אם אמר תחלה לראובן שלא יהא נעשה ערב כי אם למראה הגוי בעיני הגוי כיון דראובן יוכל להשמיט שלא למכור לגוי בהקפה מכמה טעדיקי ואמתלאות וא"כ מצד זה ליכא טעות אבל טעות הדיינים כיון שעד אחד מעיד שהי' שמעון נעשה ערב בצד הגוי בשעת גמר המקח ונתינתו לגוי ושמעון הודה לדבריו אלא שטוען שמתחיל' נעשה ערב כזבן ה"ל מחויב שבועה ואינו יכול לישבע ומשלם ואבוהון דכולהו נסכא דר' אבא בפ' חזקת הבתי' ופרק כל הנשבעין:

הדיון ההלכתי של הבי"ח בשאלה, מציף את הקושי המציאותי. ראובן לא היה חייב למכור לגוי שחורה, עם ערבות או בלעדיה. הוא לקח סיכון ולכן הוא סופג את התוצאות, אבל מדוע הוא עשה זאת ומה התועלת במצג השווא של ערבות מול הגוי, זו שאלה שהתשובה עליה איננה ברורה, אך ניתן לשער שהיא תלויה בחוקי ההיצע והביקוש ובצורך של ראובן להיפטר מהסחורה גם כשאין לו בטחון מלא שיקבל עליה תמורה. שאלה דומה ניתן לשאול על שמעון, מה האינטרס שלו להתחייב כך מול ראובן, גם אם אין זה אלא 'למראה הגוי בעיני הגוי', האם יש לו אינטרס שהמיקח בין ראובן לגוי יתבצע? אפילו אם הוא לא באמת הזהיר את ראובן שהוא ערב פיקטיבי, הוא לפחות טוען כך והבי"ח דן בשאלה זו כך שזה מצב אפשרי. אם אין היגיון בערבות כזו, טענתו של שמעון איננה סבירה ולא אמורה להתקבל, לאורך הדיון ברור שהדבר ייתכן, גם אם נטל האחריות יושת על ראובן משום שלא היה חייב למכור לגוי על סמך ערבות כזו.

בספר תשובות אחר של בן התקופה, תורת חיים (חלק א סימן פז) של רבי חיים שבתי (מהרח"ש, 1550-1647) ישנה שאלה דומה אך יותר מפורטת.⁹

שאלה, דגלן אחד חייב לראובן חמשים אלפים לבנים על משכונות שמשכן בידו הדגלן, וגם חייב הדגלן חמשים אלפים לבנים אחרים על פה בלתי משכון. אחר זה הדגלן אמר לשמעון שהוא יכנס ערב בעדו לראובן בעד החמשים אלפים לבנים שהוא חייב לו כדי ליטול המשכונות מיד ראובן, ואז הלך שמעון וחילה פני ראובן ואמר לו אני מחלה פניך שאם אבא עם הדגלן לחלות פניך שאכנס ערב בעדו שתאמר לו שאין אתה חפץ בערבות שלי, כי הלואי ואולי אוכל לגבות מהדגלן החמשים אלפים לבנים שהוא חייב לי כל שכן שאשים עלי עול ערבות בעדו מחמשים אלפים לבנים אחרים, אחר זה הוליך הדגלן לשמעון אצל ראובן ונכנס ערב שמעון לראובן בעד החמשים אלפים לבנים בערכאות של גוים בפני עדים תוגרמים, ואז ראובן החזיר המשכונות לדגלן, ובהגיע זמן הפרעון מהערבות הנזכר תבע ראובן משמעון בערכאות של גוים החמשים אלפים לבנים. והנה עתה שואל שמעון אם מן הראוי הוא שיתנו ב"ד רשות שילכו שנים או שלשה עדים יהודים להעיד בערכאות של גוים איך נתפרע ראובן משמעון החמשים אלפים לבנים מאחר שחילה פניו שלא יתרצה להיות ערב בעדו כאמור, יורנו מורנו מורה צדק הדין לאמתו ומה' תהי משכורתו.

⁹ כמזכר בשאלה, יש עדים 'תוגרמים'. זו איננה התרחשות מזרח אירופית, אך היא עשויה ללמד אותנו מה הטעם בערבות כזו.

הדגלן הוא גוי, כאן אין מדובר במכירה או קנייה, כי אם בהחזרת משכון שהוא הדרך היחידה לגבות את ההלוואה. שמעון לא חפץ להיות ערב אך ל אמסוגל להשיב ריקם את פני הדגלן ולכן מבקש מראובן שלא יקבל את ערבותו. הוא לא מודיע לו שערבותו איננה בעלת ערך אלא מבקש שלא יקבל, מה שהוא לא מעז לומר לדגלן. נראה כי הערבות היא טובה ששמעון עושה לדגלן, הוא חושש שהיא עלולה להתגלות כטובה יקרה מאוד אך העסקים רגישים ואם הוא יסרב לדגלן, התוצאה גם מסוכנת.

רבי חיים שבתני המשיב מפקפק בעובדות המוצגות ומנתח שוב ושוב את השאלה כדי להבין מתוכה מה באמת התרחש שם. כך הוא מנסח את המקרה באופן דומה מאוד למתואר בתשובת הב"ח שהזכרנו קודם לכן.

אמנם כפי הנראה מפשט השאלה בנדון זה שנשאלנו עליו דמעשה שהיה כך היה, שתחילת כל דבר הדגלן היה מבקש משמעון שיצא ערב בעדו לראובן, ואז הלך שמעון לראובן וחילה פניו שלא יקבל ערבותו והודה לו ראובן לשמעון, ואז כשראה שמעון כך הודה לדגלן לצאת ערב בעדו והוליכו אצל ראובן וכו'. ואם הדברים כאשר הנחנו כמו שנראה מפשט השאלה יראה שהדין עם שמעון...

אבל בנדון זה הוא להיפך שראובן היה לו להשמט ולומר שאינו רוצה ערב אלא משכון כמו שהבטיח לשמעון שלא יקבל ערבותו, ושמעון אינו יכול להשמט מהגוי אחר שהודה לו לצאת ערב בעדו, ושמעון הודה בכך לדגלן, ולפי שסמך על דברי ראובן שאמר לו שלא יקבל ערבותו ומתוך כך הודה לדגלן ושוב לא היה יכול להשמט ממנו.

יחסי המסחר המתוארים כאן ובתשובה הקודמת, אינם יחסים של שוק חופשי אלא יחסים של שוק שלא שורר בו אמון רב ויש לחשוש כל העת מרמאות כזו או אחרת, אם מצד הגוי ואם המצד היהודי האחר. שהרי שמעון טוען עתה שראובן רימה אותו, בתשובת הב"ח הוא טוען שראובן הסכים לערובת פיקטיבית ועתה הוא מציג אותה כאמיתית, אולי אפילו קיבל את הכסף ומנסה להוציא אותו שנית במרמה. בתשובת מהרח"ש הוא תובע אותו בערכאות של גויים, והדרך היחידה להתגונן היא לקבל רשות מבית הדין לשלוח עדים יהודים שיעידו שקר כדי שייצא הדין כהוגן ויפטר מסכום שאינו אמור לשלם.

מהרח"ש מצייר אפשרות נוספת, גם ממנה עולה ריח של חשש ופחד ויחסי מסחר בלתי שוויוניים.

ועוד קרוב הדבר אצלי שאפילו היה הדבר שראובן הודה תחילה לדגלן להחזיר לו המשכון ע"י ערב ישראל, וכשבקש הדגלן משמעון לצאת לו ערב לא הודה לו מיד, אלא הלך אצל ראובן ובקש ממנו שלא יקבל ערבותו והודה לו, ואז הודה לו שמעון לדגלן לצאת ערב בעדו. נ"ל שהדין עם שמעון, שהוא לא הודה לדגלן לצאת ערב בעדו אלא לפי שסמך על דברי ראובן שלא יקבל ערבותו, ושוב אינו יכול להשמט ממנו אחר שכבר הודה לצאת ערב בעדו, ומה גם שחייב לו הדגלן חמשים אלפים לבנים אחרים וירא לאבדן אם ישקר אותו,

ועוד אפשר שאף אם בא הדגלן קודם שידבר עם ראובן אצל שמעון והודה לו שמעון, ואז הלך מיד שמעון אצל ראובן קודם שידבר עמו הדגלן וחילה פניו שלא יקבל ערבותו, אפשר שפטור שמעון שהרי היה יכול להשמט ראובן שלא להוציא משכונותיו.

אבל אם היה הדבר באופן אחר והוא שבא הדגלן אצל ראובן קודם שידבר שמעון עם ראובן והודה לו, וגם כשדבר הדגלן עם שמעון מיד הודה לו לצאת ערב בעדו קודם שידבר עם ראובן, יראה דבזה לית דינא ולית דיינא דודאי חייב שמעון מחמת ערבותו, שהרי ראובן אינו יכול להשמט מהדגלן אחר שכבר הודה לו, וגם שמעון לא היה לו להודות מיד לדגלן והיה לו להשמט ממנו.

ושוב מסיים מהרח"ש בפרט נוסף שלא הוזכר בשאלה כלל ומשנה את פני הדיון.

וכל שכן אם הדבר כאשר הוגד לי ששמעון היה אנוס גמור בזה הערבות שהיה ירא ומפחד מן הדגלן וגם שהיה חייב לו חמשים אלפים לבנים וירא לאבדן, וזה עצמו אמר שמעון לראובן שלא יקבלנו ערב שהוא היה מוכרח להודות בפני הדגלן על הערבות מחמת אונסו אך לא גמר בלבו להיות ערב, דודאי הדבר פשוט דבכל גוונא אין עליו ערבות, שכל חיוב שמתחייב אדם באונס אינו חיוב, ואפילו לא היה אנוס אחר אלא שהיה מעכב החמשים אלפים לבנים שחייב לו אם לא יצא ערב בעדו חשיב אנוס גמור.

למרות שהאפשרות שמהרח"ש מעלה על הסיבה האמיתית לערבות איננה אלא ספקולציה, היא הגיונית וסבירה בהתאם לעובדות המוצגות לפניו ולפנינו. הערבות לא ניתנת ברצון טוב אלא תחת לחץ כספי ברור שאי אפשר לעמוד נגדו. האם זה המצב גם בתשובת הב"ח?! אולי לא ממש כי לא מוזכרת טובת הנאה או אונס שקיבל הערב, אך ברור שישנה סיבה נסתרת כלשהי בשבילה הסכימו ראובן ושמעון יחדיו או לפחות יכלו להסכים כטענתו של שמעון, ליצור מצג שווה של ערבות פיקטיבית לעיני הגוי.

ייתכן שאין חידוש בהצגת יחסי הכוחות הבלתי שוויוניים בין יהודים לגויים, ואולי היא 'מכת מדינה' הנוהגת בכל שוק. אך מהתשובות הללו עולה דבר נוסף, ישנם מעגלים כלפי פנים ומעגלים כלפי חוץ. כמאמר הפתגם הערבי, 'אני ואחי נגד בן דודי, אני ובן דודי נגד הזר'. גם אם יהודים מרמים אלו את אלו, הם לפעמים מתאחדים יחד מול הגוי, לא בהכרח על מנת לרמות אותו אלא לפעמים כדי להציל את כספם. אם הדבר לא מצליח הם שבים להתקוטט ביניהם על ההפסד ומי ישא בו. לעתים הם בוגדים בציפיה לסולידריות יהודית ומנסים להרוויח דווקא משיתוף הפעולה עם הגוי, נגד האינטרסים של יהודי אחר או של הקהילה היהודית. תקנות תל"ז כמו איזכורים רבים אחרים בספרות השו"ת מלמדים אותנו על ציפיותיה של הקהילה היהודית והמנהיגות הרבנית לתיאום עמדות וללויאליות פנים יהודית, בין אם מדובר כמובן בסכנת נפשות אך גם כדי שלא יכלה ממונם של ישראל ביד גוים, שהוא עיקרון מכוון. גם 'מה יאמרו' מוזכר לא פעם, או אף בניסוח המסורתי של 'קידוש השם', כך לגבי יהודים שקנו גניבה:

אבל מצד תיקון העולם שהקונים גניבות מבאישין ריחינו בין האומות מכח זה אם לענשם מכח זה ענין אחר כדי שיוסרו אחרים על זה לא באתי לדבר אף כי ראוי ונכון. מ"מ אין אני עוסק רק מצד הדין ודי מזה (שארית יוסף, לב השני).

בספר איתן האזרחי, לגבי רוצח יהודי שנתפס על ידי השלטונות ועומד למיתה :

ותמיד אני צועק ככרוכיא על מנהיגי הדור שכל גנב או חוטא שבא למאסר עושין השתדלות לפדות אותו ע"י שחדים דבר זה בוע"ה מרבה פשעים וגניבות כל א' עושה מה שלבו חפץ ורבו פריצי הדור כאלו אנחנו רואים בעו"ה רוב גנבי ישראל ע"כ ח"ו שלא לתת פרוטה לפוטרו ממות. ואם יצא מכלל הדת לכפירה כמו שתמיד הכומרים מפתים אותו ועי"ז רוצים לפוטרו ממיתה. ע"ז אני דואג וע"ז? אנו חייבים לתת שחדים שיעשו נקמה ולא יועיל לו הכפירה כי אם ח"ו יהיה כזאת כל רשע יעשה מה שרוצה וילך לכפירה. ע"כ ראוי לעשות השתדלות לבטל זה רק שייגיעו נקמה ואז וכפר אדמתו עמו ואנחנו נקיים דברי הצעיר מאיר באמ"ו אברהם זצ"ל ז"ק יום א' לסדר גם דמו הנה נדרש לפ"ק.

ביבליוגרפיה

Ginzburg, C. (2013). *The cheese and the worms: The cosmos of a sixteenth-century miller*. JHU Press.

היילפרין, ישראל. *פנקס ועד ארבע ארצות שמ"א - תקכ"ה*. מוסד ביאליק, ירושלים תש"נ, 1990.

היילפרין, ישראל. נדב [קציקוביץ], מרדכי [מרקל]. עורכים. *פנקס קהל טיקטין שפ"א - תקס"ו*. האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. תשנ"ז, 1997.

מאהלר, רפאל. תרגום, אביגדור המאירי. עורך, מלכין, ד.ב. *תולדות היהודים בפולין*. ספריית פועלים. הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה. 1946.